

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ* İsimli Eserinin Sûfî Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri Hâris el-Muhâsibî Örneği

The Position of Sufistic Biographical Writing in Abû Nu'aym al-İsfahânî's Work *Hilyah al-awliyâ'* Through the Example of Hârith al-Muhâsibî

Selahattin GÖLBAŞI

Doktorant, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı/Doctorand, Istanbul University, Social Science Institute, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Sufism, selahattin.golbasi@ogr.iu.edu.tr, Orcid 0000-0002-8603-4396

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	6 Şubat / February 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	20 Mart / March 2022
Yayın Tarihi – Date Published	23 Mart / March 2022
Yayın Sezonu	Mart
Pub Date Season	March

Atıf / Cite as: Gölbaşı, S. (2022), Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ* İsimli Eserinin Sûfî Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri Hâris el-Muhâsibî Örneği/ The Position of Sufistic Biographical Writing in Abû Nu'aym al-İsfahânî's Work *Hilyah al-awliyâ'* Through the Example of Hârith al-Muhâsibî. Turkish Academic Research Review, 7 (1), 224-240. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/68995/1068794>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ* İsimli Eserinin Sûfi Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri Hâris el-Muhâsibî Örneği

Selahattin GÖLBAŞI

Öz

Bilginin değeri, söz konusu bilgiyi üreten kişiden bütünüyle bağımsız addedilemez. İster genel ister özel bir ilim geleneğine yönelmiş olsun tabakât literatürü, üretilen bilginin nesilden nesle güvenli bir yolla tevarüs etmesinin tamamlayıcı bir parçası olarak inşa edilmiştir. Tasavvufî tabakât yazıcılığı, hicrî III. asra kadar takip edilebilmektedir. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* isimli eseri, ihtiva ettiği yedi yüzü aşkın biyografi ile sûfiyye üzerine yazılmış en hacimli tabakât kitabıdır. Bu çalışma, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın sûfi biyografi yazıcılığı içindeki yerini tespit etmeye odaklanmıştır. Araştırmada karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. *Hilyetü'l-evliyâ*'dan evvel yazılan, Ebû Abdırrahmân es-Sülemî'nin *Tabakâtü's-süfiyye'si* ile *Hilyetü'l-evliyâ*'dan sonra yazılan İbnü'l-Cevzî'nin *Sıfatü's-safve* isimli eseri mukayese edilerek, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın erken dönemde telif edilen tabakât eserleri içindeki konumunu belirginleştirmek çalışmanın amacını teşkil etmektedir. Karşılaştırma, söz edilen üç eserde biyografisine yer verilen bir isim olan Hâris el-Muhâsibî ile sınırlandırılmıştır. Muhâsibî biyografisinin içeriği ve izlediği seyir, *Hilyetü'l-evliyâ* metni merkezleştirilerek, diğer iki metin ile birlikte analiz edilmiştir. Biyografik bilgiler ve rivayetler birbirinin tekrarı mı yoksa nitelikli farklar söz konusu mu sorusuna cevap aranmıştır. Bu makalenin iddiasına göre *Hilyetü'l-evliyâ*, diğer iki eserden gerek hacmi gerek tasavvuf ilminin meşrûiyeti tartışmalarına sunduğu dolaylı katkı sebebiyle ayrılmaktadır. *Hilye*, gerek incelediği zaman aralığı gerek parçacı olmayan yaklaşımı sebebiyle, diğer iki esere nispetle daha kuşatıcı bir nitelikte bulunmaktadır. Söz konusu nitelik kitabın adı, bölümlendirme tekniği ve nakledilen rivayetlerin seçiminde kendisini göstermektedir. Evliyâ sözcüğü, sûfi sözcüğüne kıyasla daha yaygın ve daha yüksek derecede değer içeren bir kelimedir. Kitabın, isimleri tespit edilememiş az sayıdaki kişilere ilişkin menkıbe ve rivayetleri ihmal etmemesi, tasavvuf düşüncesi ve tarihi açısından önem arz etmektedir. Eserin dikkate değer bir diğer yönü, tasavvuf ilminin öncüleri olarak sahabe neslini işaret etmesidir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Tabakât, Muhâsibî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*.

The Position of Sufistic Biographical Writing in Abû Nu'aym al-İsfahânî's Work *Ĥilyah al-awliyâ'* Through the Example of Hârith al-Muhâsibî

Abstract

The value of knowledge cannot be deemed as fully independent from the knowledge producing person in question. Whether the *Tabaqât* genre is oriented towards a general or a specific scholarly tradition, it was constructed as an integral part of a mechanism that ensured the safe inheritance of the produced knowledge from generation to

generation. Sufistic Tabaqāt writing can be traced back to the third century AH. Abū Nuʿaym al-İşfahānī's work titled Ḥilyah al-awliyā' is the most voluminous Tabaqāt book written about the Sufis containing over seven hundred biographies. This study focuses on identifying the position of Ḥilyah al-awliyā' in Sufistic biographical writing. In this research, the comparison method was used. The aim of this study is to make clear the position of Ḥilyah al-awliyā' among the Tabaqāt works written during the early ages of Sufism by comparing Abū ʿAbd al-Raḥmān al-Sulamī's work Tabaqāt al-sūfiyyah written before Ḥilyah al-awliyā', Ibn al-Jawzī's work titled Şifat al-şafwah written after Ḥilyah al-awliyā' and Ḥilyah al-awliyā' with one another. The comparison is limited to Hārith al-Muḥāsibī whose biography is included in all of the three mentioned works. By centralizing Ḥilyah al-awliyā''s text, the content of al-Muḥāsibī's biography and the course it follows were analyzed in terms of similarities and differences. An answer to the question: "Are biographical information and narratives repeating each other or are there prominent differences present?" has been sought. According to the claim of this article, Ḥilyah al-awliyā' differs from the other two works due to its content and its indirect contribution to the debates on the legitimacy of Sufism. Ḥilyah has a more encompassing nature compared to the other two works, both because of the period it examines and its non-fragmented approach. This quality shows itself in the title of the book, the partitioning technique, and the selection of the stated narrations. The word awliya is a more common and higher value word compared to the Sufi word. It is important in terms of Sufi thought and history that the book does not neglect the parables and narrations related to a small number of people whose names could not be identified. Another remarkable aspect of the work is that it points to the generation of the Companions as the pioneers of Sufism.

Key words: Sufism, Tabaqāt, al-Muḥāsibī, Abū Nuʿaym al-İşfahānī, Ḥilyah al-awliyā'.

Structured Abstract

Tabaqāt type works are important works for the history and thought of Sufism. The biographies of Sufis are sources that provide information about the definition of Sufism and the principles on which Sufi practices have operated. Since the first Sufis did not write books, their knowledge about Sufism was transferred to the next generations through the words and parables of these people. For this reason, when we want to examine a mystic in Sufi literature, tabaqāt books are the first reference sources that come to mind. Most of the time, the states and positions of the Sufi, the imagination of God, human and universe, the social condition in which the understanding of mysticism emerged, the positive and negative reactions he received from people, the identification of the people and events he was exposed are clarified through biography books. It is possible to say that the biographies of the Sufis differ from the others among the biography books written in the history of Islamic sciences. This situation can be associated with the emergence of sufism. After the death of the Prophet Muhammad, the widening geographical borders and the moral corruption caused by the increasing prosperity made the life of asceticism and mysticism widespread in the Islamic world. From the end of the 3rd century Hijrī, tabaqāt type works containing biographies, sayings, and parables of zāhids and Sufis began to be written. In these works, as well as the biographies of the Sufis, the way they lived and the path they followed were also pointed out, and the explanation of

some mystical issues was included from time to time. Most of the time, we cannot see the information such as the place of birth, year of birth, place of death, year of death that biographies are expected to provide, as well as the teachers from whom lessons were taken, the students who were trained, and the works written in the biographies of Sufis. However, in the books in question, the words, parables, and moral competence of the Sufi, about whom information is given, are especially emphasized. This is related to the place of Sufism in religious sciences, its unique method, and its original language. While explaining the reason for writing *Hilyah*, Abū Nuʿaym says that he wanted to compile the names and words of righteous people, starting from the first generation of Islam. Establishing a direct link between the Sufis and the Companions provides important data about Abū Nuʿaym's view of Sufism. He said that the Sufis had no sources, on the contrary, they had imams and predecessors in the time of the Companions, as they were in religious sciences such as fiqh, hadīth, kalām, and tafsīr, and in this way, he made an important effort in favor of Sufism. In addition, as a second reason for copyright, he expressed the aim of separating the real Sufis from those who attribute themselves to Sufism even though they are formalists or heretics. Writing such a voluminous work to assert the authenticity of Sufism at a time when the debate on the legitimacy of Sufism has not yet been fully concluded, can be seen as a valuable contribution to the aforementioned debate. This article focuses on identifying *Hilyah al-Awliya's* place in Sufi biographies. The research was carried out by comparison method. Comparing Abu Abd al-Rahmān as-Sulemi's *Tabaqāt as-Sufiyyah*, written in the same century as *Hilyah al-Awliya*, and Ibn al-Jawzi's *Şīfat al-şafwa*, written in the following century, *Hilyah al-Awliya's*. The study aims to clarify its position in *tabaqāt* works written in the early period. The comparison is limited to Harīth al-Muhasibī, one of the common names whose biography is included in the three mentioned works. Hārīth al-Muhāsibī has wide coverage in *Hilyah al-awliya*. İsfahānī describes him as a person of observation, a friend and a helper, his notes were compiled and written, he gained depth in the science of methodology, he used his will against useless works, he was determined against the stubborn opponents of Sufism, and he was friendly towards those who wanted to learn. Afterward, he narrates the narrations about him and the definitions of Sufism that he said he quoted from his books, and his evaluations on various subjects. The author conveyed the information about Muhāsibī with references. Junaid Baghdādī is his most frequently cited person. The author mentions his name as the basis of 14 narrations about Muhāsibī. Abu Nuaym Muhāsibī recorded his biography by quoting the legends, the explanations he brought to some mystical terms, and the answers he gave to the questions. Ibn al-Jawzī was content with giving very limited information about Muhāsibī. Without feeling the need to add anything, he summarized and repeated the Muhāsibī biography of Abū Nuʿaym. Although there is more than a century and a half between Abū Nuʿaym and Ibn al-Jawzī, it must be said that *Şīfat al-şafwa*, far from rising above *Hilyah*, is not even equivalent to *Hilyah* considering its volume and relatively unpretentious name. *Hilyah* continued to contribute directly to the late period Sufi *tabaqāt* literature and indirectly to the Sufi literature, consolidating his authority in early Sufi biographies by summarizing in the following century. After examining the biographies of the Sufis with a five-point classification, Sulemī devoted a separate chapter to the female Sufis. When the work is compared to *Hilyah*, *Hilyah* stands out clearly due to its comprehensive content initiated by the Companions and its detailed explanations. Sulemī limited the focus of attention to the Sufis and did not consider it necessary to identify their pioneers in the period of the Companions. The compilation of prominent figures in the science of Sufism has undoubtedly contributed to the independence of this science from other Islamic scientific traditions. *Hilyah's* comprehensive study, which makes it possible to encompass Sufism with its roots and branches and shows that Sufism is fed from common sources with other Islamic sciences, can be shown as the most important feature that distinguishes it from similar texts. We see that the prominent work among the three texts that we have examined comparatively is *Hilyah*

al-awliya. Compared to the two important works written at the same time as him and later, he distinguished himself with a more encompassing content. The words awliya and asfiya in the title of the work indicate a wider content than the word Sufi. The author referred to the Sufis with the word wali, which is present in the Qur'an and therefore does not have a problem of legitimacy. By giving extensive explanations about the Sufis, it allowed the establishment of correct opinions about the Sufis and Sufi thought. The book was started from the Companions layer in support of this approach. The fact that Sufism, like other religious sciences, takes its source from the generation of the Companions has contributed to the legitimacy discussions. With this aspect, *Hilyah al-awliya* is a very important text not only for early Sufi biography but also for Sufi literature.

Giriş

Kitâbu'l-Ayn'da tabak kelimesi insan topluluğu, insan kalabalığı, tabaka kelimesi ise hâl olarak açıklanmıştır (Halil, 5/108). *Tehzîbu'l-luga*'da tabak sözcüğü omurga, omurgayı oluşturan kemikler veya bu kemikleri birbirinden ayıran ince kemik olarak izah edilmiş, tabaka kelimesinin ise tabak kelimesinin tekili olduğu belirtilmiştir (Ezherî, 9/29). “İslâm telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü” olarak tanımlanan tabakât türü eserler, hadislerin senetlerinin tespit edilmesi çalışmaları ile doğrudan ilgilidir (Durmuş, 2010). Hadis râvileri hakkında sağlıklı bilgilere duyulan ihtiyaç, tabakât eserlerinin yazılmasını zorunlu hâle getirmiştir. Zamanla ulemânın doğru tanınmasını sağlamak amacıyla İslâmî ilimlerin tamamında tabakât ve terâcim türü eserler yazılmaya başlanmıştır.

Tabakât türü eserler, tasavvuf için önemli bir yere sahiptir. Sûfîyenin tabakâtı, tasavvuf tanımları ve tasavvufun uygulama esasları hakkında bilgi veren kaynaklardır. İlk sûfîler kitap telif etmedikleri için tasavvuf hakkındaki birikimleri bu kişilerin sözleri ve menâkıbı vasıtasıyla sonraki nesillere nakledilmiştir. Bu nedenle tasavvuf literatüründe bir mutasavvıfı incelemek istediğimizde tabakât kitapları ilk akla gelen başvuru kaynaklarıdır. Mutasavvıfın hal ve makamları, Allah, insan ve âlem tasavvuru, tasavvuf anlayışının hangi toplumsal vasatta doğduğu, insanlardan aldığı olumlu ve olumsuz tepkiler, etkisine maruz kaldığı kişi ve şartların tespiti gibi bahisler çoğu kez tabakât kitapları marifetiyle açıklığa kavuşturulmaya çalışılır.

Tasavvuf tarihinde ilk tabakât eserleri, Ebû Saîd İbnü'l-Arabî'nin (v. 341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk*'ı, Muhammed b. Davud b. Süleyman'ın (v. 342/953) *Ahbâru's-sûfîyye ve'z-zühhâd*'ı, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Zekerîyya'nın (v. 396/1006) *Târihu's-sûfîyye*'si ve Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî'nin (v. 412/1021) *Tabakâtü's-sûfîyye* isimli eseridir. Bunlardan ilk üçü ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu kitapların yanı sıra, Sülemî'nin *Tabakât*'inin da Ebû Nuaym'ın

Hilye'sine kaynaklık ettiğini biliyoruz. Bu hususta Sülemî'nin *Tabakât*'ını tahkik eden Nureddin Şireybe şunları söyler:

“Sülemî'nin eseri aslında bu konuda yazılmış ilk eser değildir. Ancak onun eseri günümüze kadar ulaşmış ilk eser olma vasfını taşımaktadır. Sülemî'nin yararlandığı eserlerin hiçbiri bugüne kadar elimize ulaşmış değildir. Belki de bu eserler İslâm topraklarında bir kütüphanenin raflarında tozlu bir şekilde beklemektedir. Bunlardan bildiğimiz kadarıyla kronolojik olarak en eskisi Ebû Saîd İbnü'l A'rabî'nin *Tabakâtü'n-nüssâk*'ından Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*'sında bol bol yararlanmıştır.” (Sülemî, 1986, 1/50).

İslâmî ilimler tarihinde yazılan biyografî kitapları içinde sûfiyenin tabakâtının diğerlerinden ayrıştığını söylemek mümkündür. Bu durum tasavvuf ilminin ortaya çıkış süreci ile ilişkilendirilebilir. Hz. Peygamber'in irthâlinden sonra genişleyen coğrafi sınırlar ve artan refahın sebep olduğu ahlâkî yozlaşma, İslâm dünyasında zühd ve tasavvuf hayatının yaygınlık kazanmasını sağladı. Hicrî III. yüzyılın sonlarından itibaren zâhid ve sûfilerin biyografilerini, sözlerini ve menkıbelerini içeren tabakât türü eserler yazılmaya başlamıştır. Bu eserlerde sûfilerin hâl tercemeleri kadar yaşadıkları tasavvufî hayat ile izledikleri yol ve meşrebe de işaret edilmiş, yer yer bazı tasavvufî konuların izahına yer verilmiştir (Öngören, 2010). Bir hâl tercemesinin sunması beklenen doğum yeri, doğum yılı, ölüm yeri, ölüm yılı, ders alınan hocalar, yetiştirilen öğrenciler, kaleme alınan eserler gibi bilgileri, çoğu kez zühhd ve sûfiyenin tabakâtında göremeyiz. *Hilye*'de “Likâm Dağı'ndaki bir kişi” gibi bir ifadeyle adı bilinmeyen bir sûfinin dahi kaydedildiğini görmek mümkündür. Bununla birlikte söz konusu kitaplarda hakkında bilgi verilen sûfinin sözlerine, menkıbelerine, ahlâkî yetkinliğine özellikle vurgu yapılır. Bu durum, tasavvufun din bilimleri içindeki yeri, kendine has yöntemi ve özgün dili ile ilgilidir.¹ Tasavvufta bir kişinin otorite olarak kabul edilmesi için bu kişinin ahlâkî olgunluğa sahip olması zorunlu bir koşul olarak kabul edilir (Kuşeyrî, 2016, 80-81). Bu kişilerin hayatı ve sözleri tasavvuf ilminin doğal bir parçası olarak kabul edildiği için yazılmaya değer görülür (Kelabâzî, 2014, 5). Tasavvufî yöntem, mücâhede, riyâzet ve tecerrüt ile bir yandan ahlâkî tahkîm etmenin aracı, öte yandan mârifet olarak ifade edilen kesin bilgiye ulaşma vasıtasıdır. Bu yöntem uygulamalı bir nitelik taşımaktadır ve niceliği kişiden kişiye değişkenlik gösteren bir süre içinde

¹ Tasavvufun kendine özgü dili hakkında yapılmış bir değerlendirme için bk. (Uludağ, 2016).

gerçekleşmektedir (Uludağ, 2010). Bu sebeple bir zata, sūfiyye nezdinde itibar edilmesi, otorite olarak atıfta bulunulması için öncelikle bu kişinin bilgisi ile eylemlerinin tutarlı olması beklenir. Ancak bu koşulla ahlaki olgunluktan bahsedilebilir. Tasavvufun fikh-ı bâtın olarak anılmasının en önemli sebebi amelin maddi nitelikleri ile birlikte onun ortaya çıkmasını sağlayan içsel temellerini de ihata etmeye çalışması olmalıdır.

Tezkiretü'l-evliyâ çevirisi için yazdığı giriş yazısında Süleyman Uludağ menkıbelerin mesellere dayandığını iddia eder. Buna göre, sūfî tabakâtında yer verilen menkıbelerin Kur'an kıssaları ve meselleri ile doğrudan ilişkisi vardır (Attâr, 2005, 37-38). Hem Kur'an'da hem de hadislerde kıssa ve meseller, hisse almak, ders çıkarmak için yaygın olarak kullanılmıştır. Karmaşık ve soyut konuların anlatımını kolaylaştırması, her seviyeden insanın idrakine yol bulması, çeşitli benzetme ve örnekleme imkânları sunması sebebiyle kıssa ve mesel eğitim-öğretimde hâlen değerini korumaktadır.

Sūfiyyenin biyografik bilgilerinden ziyade seyr ü sülûkuna, menâkıbına ve sözlerine yer verilmesi tasavvufun özsel olana yaptığı vurgu ile de açıklanabilir. Diğer dinî ilimlerde kişinin doğum ve ölüm yılları, okuduğu kitaplar, hocaları, yetiştirdiği öğrenciler, yazdığı eserler o kişi için referans kaynakları olarak dikkate alınırken tasavvufta, kişinin tasavvufî hâl ve makâmı dışındaki herhangi bir şeyin tanıklığı yeterli değildir. Anılan sebeplere bağlı olarak, tabakât kitaplarına alınan kişilerin sözlerine ve riyazetlerine muhakkak yer verilmiş, bunun dışında kalan mâlûmât ikincil derecede önemli unsurlar olarak kabul edilmiştir. Bunun için sūfî tabakât kitaplarında biyografik bilgiler birincil derecede önemi hâiz olmadığı için söz konusu bilgilere nispeten az yer verilmiş olması anlaşılabilir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî ve *Hilyetü'l-evliyâ*

Ebû Nuaym el-İsfahânî hakkında ülkemizde yapılmış kapsamlı çalışmalardan biri 1995 yılında Mehmed Saîd Hatiboğlu danışmanlığında, Yusuf Ziya Keskin'in yaptığı doktora tezidir (Keskin, 2003). Doğduğu ve yaşadığı dönem, hayatı, eserleri, Ebû Nuaym hakkında yazılan diğer kaynaklar, müellife yöneltilen eleştirileri sunan, yer yer Ebû Nuaym ile ilgili bilgileri tashih eden² eser önemli bir başvuru kaynağı olma niteliğine sahiptir. Dikkate değer diğer bir çalışma da Ahmet Tobay'ın

² İlgili *DİA* maddesindeki düzeltme için bk. (Keskin, 2003).

1997 yılında yayımladığı, Ebû Nuaym'ın hayatı ve eserlerini konu edinen makaledir (Tobay, 1997).

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-Mihrânî el-Hâfız el-İsfahânî es-Sûfi eş-Şâfi'î, 336/948 yılında İsfahan'da doğdu. Mihrânî nisbesi dedesine nispetle, İsfahânî nisbesi İsfahan'a nispetle, Sûfi nisbesi tasavvufî şahsiyeti nedeniyle ve Şâfi'î nisbesi de Şâfi'î mezhebine mensup olması sebebiyle verilmiştir. Müellif, Fars kökenli, ilim ehli bir aileye mensuptur. Babası Ebû Muhammed Abdullah (v. 365/976) hadis almak maksadıyla seyahatler yapmış bir hadis hâfızıdır. Ebû Nuaym'ın hadis ilmindeki muvaffakiyetinde babasının önemli bir payı vardır. Oğlunun yetişmesi ile yakinen alakadar olmuş, icazet sahibi olması için zamanın önemli hadis âlimlerinden hadis almasını sağlamış, gittiği yerlere bazen onu da götürmüştür (Keskin, 2003, 44). Şam'da Heysem b. Süleyman, Bağdat'ta Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân ile Ca'fer el-Huldî, Vâsıt'ta Abdullah b. Amr b. Şevzeb, Nişâbur'da Ebû'l-Abbas el-Asamm, Dînever'de Ebû Bekr es-Sünnî gibi âlimlerden icazet almıştır. Hadis ilmini tahsil etmek için Nişâbur'dan Medine'ye, Barsa'dan Cürçân'a muhtelif ilim merkezlerine gitmiştir (Keskin, 2003, 47) (Tobay, 1997). Ebû Nuaym 430/1038 yılında 94 yaşında İsfahan'da vefat etmiştir. Tabakât kitapları onun önemli bir hadisçi, sûfi ve tarihçi olduğunda ittifak ederler. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde ilgili maddeyi kaleme alan Osman Türer, Ebû Nuaym'ın mutasavvıf değil tasavvuf tarihçisi olarak anılmasının daha isabetli olacağını söyler. Bu düşüncesini, sûfi tabakât kitaplarının kendisine yer vermemesi ile gerekçelendirir (Türer, 1998). Bu değerlendirmeye ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Ebû Nuaym, *Hilye*'yi yazma sebebini izah ederken asr-ı saadetten başlayarak salih insanların isimlerini ve sözlerini derlemek istediğini söyler. Mutasavvıflar ile sahabe arasında doğrudan bir bağ kurması Ebû Nuaym'ın tasavvufa bakışı hakkında önemli bir veri sağlamaktadır. Sûfiyyenin bid'at ehli olmadığı, bilakis fıkıh, hadis, kelam ve tefsir gibi dinî ilimlerde bulunduğu üzere sahabe devrinde imamları, selefleri olduğunu söylemiş, bu yolla tasavvufun tezkiyesi lehine önemli bir ilmî gayret sarf etmiştir (Öngören, 2010). Ayrıca ikinci bir telif sebebi olarak, gerçek sûfiler ile şekilci veya heretik olduğu halde kendisini tasavvufa nispet edenlerin arasını ayırmak gayesi ile eserini yazdığını söylemektedir. (İsfahânî a, t.y., 1/3-4) Benzer bir tutumu, tasavvuf literatürünün en önemli metinlerinin yazarları olan Serrâc et-Tüsî (v. 378/988), Kelâbâzî (v. 380/990), Kuşeyrî (v. 465/1072) ve Hucvirî (v. 470/1077) gibi musannıflar da göstermişlerdir. Ebû Nuaym, anılan yazarların tamamının kitaplarından daha geniş, ansiklopedik bir tasnif yapmıştır. Tasavvufun meşruiyeti tartışmalarının henüz tam olarak sonuçlanmadığı bir devirde, tasavvufun sahihliğini tahkim etmek için bu kadar hacimli bir eser yazmak bu tartışmaya sunulmuş değerli bir katkı olarak görülebilir.

Ebû Nuaym, 94 senelik ömrüne, isimleri bilinen 100'ün üzerinde eser sığdırmıştır.³ *Hilyetü'l-evliyâ*, müellifin başyapıtıdır. *Hilye*, yazıldığı devirden günümüze süre gelen bir şöhrete sahiptir. Müellifi henüz hayattayken Nişâbur'a götürülür ve burada 400 dinara alıcı bulur (Keskin, 2003, 76). İlk kez 1932-1938 yılları arasında 8 cilt olarak Kahire'de basılmıştır. Daha sonra Beyrut'ta 1967-1968 yıllarında 10 cilt olarak ikinci kez yayımlanmıştır (Keskin, 2003, 76). *Hilye*'de tabakalar, sahabe ile başlar, suffe ehli ve kadın sahabîler ile sürer tâbiûn ve tebe-i tâbiûn zâhidleri ile devam eder nihayet bazı âbid ve zâhidlerle son bulur (Keskin, 2003, 78; Türer, 1998). Genellikle kronolojik bilgilere yer vermemekle birlikte doğum ve ölüm tarihlerini verdiği kişiler de vardır (Keskin, 2003, 79). *Hilye*, kendisinden önce yazılan Ebû Saîd İbnu'l-A'rabî'nin (v. 341/952) *Tabakâtü'n-nussâk* eseri ile Sülemî'nin (v. 412/1021) *Tabakâtü's-sufiyye*'sinden etkilendiği kabul edilir (Türer, 1998). *Hilye*, kendisinden sonraki tabakât yazıcılığına da etki etmiştir. Esere yönelik birtakım eleştiriler yapmakla beraber, İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) *Sıfatü's-safve*'si bunun en belirgin örneğidir.

Hilye'nin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde yaprak sayıları 288 ile 603 arasında farklılık gösteren *Hilyetü'l-evliyâ ve behcetü'l-asfiyâ* başlıklı 8 ayrı yazma nüshası bulunmaktadır. Bunların dördü Nûruosmaniye Kütüphanesi'nde (İsfahânî b, t.y.), diğer dördü de Fâzıl Ahmet Paşa Kütüphanesi'ndedir (İsfahânî c, t.y.). Bu nüshalar, Osmanlı toplumunda *Hilyetü'l-evliyâ*'nın yaygın olarak müracaat edilen ve okunan bir eser olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Türkçeye iki farklı heyet tarafından çevirisi yapılmıştır. İlk 1996 yılında, *Sıfatü's-safve* ile birlikte *Sahabeden Günümüze Allah Dostları* adıyla 6 ciltlik bir tercümedir (Aykut vd., 1996). İkincisi 2015 senesinde 12 cilt hâlinde, *Allah Dostlarının Dünyası Hilyetü'l-evliyâ* ismiyle üç kişilik bir heyetçe gerçekleştirilen çeviridir (H. Yıldız vd., 2015). Bu çalışmanın ilk 8 cildi *Hilye* çevirisi, kalan 4 cildi ise eserdeki hadislerin toplandığı Nûreddin el-Heysemî'nin (v. 807/1405) yazmaya başladığı fakat bitirmeye muvaffak olamadığı nihayet öğrencisi İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) tarafından tamamlanan *Takrîbü'l-buğye bi-tertîbi ehâdîsi'l-Hilye* isimli eserin tercümesidir.

***Hilyetü'l-evliyâ*'da Hâris el-Muhâsibî**

Hadis, fıkıh, tefsir ve kelâm gibi dinî ilimlerle uğraşan Muhâsibî'nin (v. 243/857), temel ilgi alanı tasavvuf ilmidir (Erginli, 2020). Tespit edilen yirmi altı müellefâtından, ikisi müstesna olmak üzere tamamı günümüze ulaşmıştır (Erginli, 2020). Müellif üzerine yapılmış ilk kapsamlı çalışma 1935 yılında Margaret Smith

³ Yusuf Ziya Keskin Ebû Nuaym'ın 150 civarında eserini tespit etmiştir (Keskin, 2003).

tarafından Londra'da yapılmıştır.⁴ Bu çalışmadan beş yıl sonra Paris'te Abdülhalim Mahmud, Muhâsibî konulu doktora çalışmasını tamamlamıştır (Mahmud, 1940). Ülkemizdeki kayda değer ilk akademik eser 1975 yılında Hüseyin Aydın tarafından yapılan doktora çalışmasıdır (Aydın, 1976). Bir tasavvuf araştırmacısı tarafından yapılan ilk çalışma ise 2001 yılında Zafer Erginli'nin doktora tezidir (Erginli, 2001). Muhâsibî'nin bazı eserleri Türkçe'ye kazandırılmış bulunmaktadır.⁵

Hâris el-Muhâsibî, *Hilyetü'l-evliyâ*'da geniş sayılabilecek ölçüde yer almıştır. İsfahânî, onu müşâhede ve murâkabe ehli, dost ve yardımcı, tasnifleri derlenip yazılmış, usûl ilminde derinlik kazanmış, faydasız işlere karşı iradesini kullanan, tasavvufun mutaassıp muhâliflerine karşı kararlı, öğrenme isteği taşıyanlara karşı güler yüzlü gibi özellikler ile niteler. Daha sonra hakkındaki rivayetler ve kitaplarından iktibas ettiğini söylediği tasavvuf tanımları ile çeşitli konulardaki değerlendirmelerini anlatır. Ebû Ali b. Ebû Hayrân el-Fakîh, Muhammed b. İshâk (v. 385/995), Ebû Osman el-Beledî, Ebû Hasen el-Mesrûk, Abdullah b. Meymûn, Ebû Abbâs el-Mesrûk (v. 298/910), Muhammed b. Mesrûk, Abdullah b. Mesrûk, Ebû Süleyman ed-Dârânî (v. 215/830) ve Cüneyd-i Bağdadî (v. 297/909) İsfahânî'nin, Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857) hakkında bilgi verirken dayandığı kaynaklardır. Cüneyd-i Bağdadî en sık atıf yaptığı kişidir. Müellif, Muhâsibî hakkındaki 14 rivayetin dayanağı olarak onun adını zikreder (İsfahânî a, t.y., 5/73-110).

Muhâsibî'nin, ilim, uzlet, helâl lokma, rızık, zühd, mârifet, amel, zâhir, bâtın, Allah sevgisi, kerem, mükâfat, Allah'ın dostluğu, cennet, huzurlu yaşamının yolu, ihlâs, sevgi ile hüznün etkileri, ölüm, gaflet, şükür ve tevekkül gibi bahislerdeki izahları iktibaslarla nakledilir. Bunun yanı sıra görüşleri kendisine sorulan sorulara verdiği cevapların aktarılması yoluyla da anlatılır. (İsfahânî a, t.y., 5/74-105).

Dünya ile münasebeti kesmeden nasıl zâhid olunacağı sorusunu, dünya ve dünyanın lezzet ve temayüllerinden kaçınmak suretiyle, şekilde cevap vermiştir (İsfahânî a, t.y., 5/85). İnsanların zühd anlayışlarındaki farkın izahını yapması

⁴ Margaret Smith, *An early mystic of Baghdad*, Lonra 1935. *Tabakâtu's-sûfiyye*'nin edisyon kritiğini yapan Nureddin Şireybe, 56. sayfada el-Muhâsibî için düştüğü 1 numaralı dipnotta Smith'in neşrinden söz eder ve bu baskıyı "hatalarla dolu" olarak değerlendirir.

⁵ el-Muhâsibî, *er-Riâye Nefs Muhâsebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İstanbul 2014; el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l Kur'ân Akıl ve Kur'an'ın Anlaşılması*, çev. Veysel Akdoğan, İstanbul 2004; el-Muhâsibî, *Ahlâkımız Risâletü'l-müstersîdîn*, çev. Hüseyin Nohut, İstanbul 2014; el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Mehmet Çoşkun, İstanbul 2011; el-Muhâsibî, *el-Kasdu ve'r-rucû'u İlallah Allah'ı Arayış*, çev. Osman Arpaçukuru, İstanbul 2001.

istendiğinde o, bu durumu insanların akıllarının sıhhati ve kalplerinin temizliği ile ilişkilendirmiştir. Bunların en üstünleri, en akıllı olanlarıdır, en akıllıları ise Allah'ı en iyi anlayanlar, Allah'ın rızasını kazananlar, Allah'ın emirlerine en hızlı şekilde uyanlar, dünyaya değer vermeyenler ve ahireti en fazla talep edenlerdir. Bu şekilde akıllarının seviyesine göre farklılık gösterirler. Zâhidin zühdü mârifeti ölçüşüncedir, mârifeti akli miktarıncadır, akli da imanının gücü derecesindedir.⁶ Doğru insanı tanımlaması istendiğinde, “Doğru konuşan, kalbi pak ve rabbine karşı ihlâslı olan kişi” ifadelerini kullanmıştır. Dünyaya neden meyletmemek gerektiği sorusuna dünyanın sahip olduğu beş özellikle karşılık vermiştir: Kalbi kendisi ile meşgul eder, dünya kendisine dayananı düşürür, onu terk etmek cennette yüksek dereceler kazandırır, kıyamette nimetlerden mahrum olmaya sebebiyet verebilir, son olarak dünyaya değer vermemek Allah'a muvafakat etmek anlamına gelir, onun reddedilmesini istediği şeyi reddetmek sevmediğini sevmemek gerekir. Nefis muhasebesinin ne ile yapılması gerektiği sorusuna, “Aklın nefsin kötülüklerine nezaret etmesi ile.” karşılığını vermiştir. Muhasebe yapmak neden kaynaklanır sorusuna, “Kayıp endişesi ve kazanç sağlama isteğinden.” yanıtını vermiştir (İsfahânî a, t.y., 5/88).

Sabır ve şükrün mahiyeti hakkındaki sorulara şöyle mukabele etmiştir. “Kişinin, nimetlerin sadece Allah'tan geldiğini, gökte ve yerde Allah'ın var ettiği lütüflardan başka hiçbir ihsanın bulunmadığını bilmek ve bu hâlde kendisi ve kendisi dışındaki varlıklar için Allah'a şükretmesidir. Sabır, kişinin kaygı duymadan Allah'ın rıza gösterdiği hâl üzere yaşamasıdır.” (İsfahânî a, t.y., 5/87).

Rızâ makamına çıkan yola nasıl gireceğine dair soruya, “kalbe Allah'ın adil olduğu ve haksızlık yapmakla itham edilemeyeceğini, Allah'ın yaptığı tercihin kişinin

⁶ İsfahânî, *age*, s. 86. Muhâsibî'nin akıl anlayışının ayrıntılı olarak takip edilebileceği, 2004 yılında Veysel Akdoğan tarafından Türkçe'ye çevirisi yapılan müstakil bir eseri mevcuttur. Mâhiyyetü'l-'akl ve *hakikatü ma'nâhû* isimli eserinde, âlimlerce aklın üç şekilde izah edildiğini söylemektedir. Bunlardan ilki kendisinin de içinde bulunduğu anlaşılabilir yaklaşımdır ki bu, aklın bir huy (garîza) olarak açıklanmasıdır. Muhâsibî, akıl sahibi insanların ticarete kâra ulaşmak ve zarardan kurtulmak için aklın ışığından yararlandıkları gibi ahiret hayatını îmar etmek için de akıldan yararlanmak gerektiği düşüncesindedir. Burada aklın, yararlı olana yatkınlık niteliği öne çıkarılmaktadır. Akıl, esasen fayda ve zarar tespiti yapmaktadır. Kişinin lehine olan şeylere yönelmekte aleyhine olabilecek şeylerden sakınmaktadır. Aklın ahireti dikkate alarak tahlil yapması için Kur'an ve sünnet bilgisi ile takviye edilmiş olması gerekir. Böylece aklını kullanmak, yalnızca dünyevî maslahatı tespit etmek ile sınırlı kalmayıp hem dünyada hem de ahirette zarara uğramamak için alınması gereken tedbirleri almak anlamına gelmektedir.

kendisi için yapacağı tercihten daha iyi olduğunu öğretmek suretiyle” şeklinde cevap vermiştir (İsfahânî a, t.y., 5/87).

Ölüm hakkında ne düşündüğü sorusuna, ölümü hem tasavvuf yolunun henüz başında olanlar hem de ariflerin anması gerektiğini söylemiştir. Bunu neye dayanarak söylediği sorulduğunda, yeni başlayanların, bedensel isteklerin boyunduruğundan çıkmak için, ariflerin ise Allah'a kavuşma iştiağı ve onun cemalini seyretme özlemiyle ölümü düşündüklerini ifade etmiştir (İsfahânî a, t.y., 5/91).

Muhâsibî'ye, Ebû Süleymân ed-Dârânî'nin (v. 215/830), “Vâsıl olan dönmedi. Şayet ulaşmış olsalardı (onlar da) dönmezlerdi.” Sözü sorularak izahatta bulunması istenmiştir. ed-Dârânî'nin sözünün farklı makamlara yönelik manalar ihtiva ettiğini söyleyerek muhtemel dört anlamı açıklamıştır. İlkinde bu sözün müritlerin tembelliğe düşmesini engellemek için söylenmiş olabileceğini, ikincisinde kulluğun yüksek mertebelerine ulaşanların oradan düşmeyeceklerini anlatmak kastı taşıdığı, üçüncü olarak yüksek makamlara erişenlerin kabirlerin ıssızlığına düşmeyeceklerini anlatmak amacı taşıdığını, son olarak da yakîn derecesinde Allah'a dayanıp güvenen müminin, insanlara kulluk etmek zilletine düşmeyeceğine işaretle söylenmiş olabileceğini ifade etmiştir (İsfahânî a, t.y., 5/91-92).

“Allah'ın inananlara bela göndermesinin sebebi nedir?” şeklindeki soruya, bela ve musibetleri gazap, ceza, günahlara kefarete olmak ve sınama gibi sebeplerle ilişkilendirerek karşılık vermiştir. Aynı konu hakkında diğer bir soru olarak, “*Ve hiç kuşkusuz, içinizden savaşanları ve sabredenleri bilmek ve durumlarınızı denemek için sizi sınavacağız.*” (Azîz Kur'ân: Çeviri ve Açıklama, 2000, Muhammed 47/31) âyetindeki “bilmek” ifadesinin anlamı sorulmuş. Muhâsibî, Allah'ın olayları henüz gerçekleşmeden bildiğini, burada mücadele edenin cihadının, sabredeninin sabrının ve iddia sahiplerinin iddialarının tespitinin söz konusu olduğunu söylemiştir (İsfahânî a, t.y., 5/92).

Murâkabenin mahiyeti hakkındaki sorulan suale cevâben, murakabenin insanların akılları ve rablerine dair marifetlerine göre farklılık gösterdiğine temas ettikten sonra, onun üç özelliğine değinmiştir. “Birincisi Allah'tan korkmaktır, ikincisi Allah'tan utanmaktır ve üçüncüsü Allah için sevmektir.” demiştir (İsfahânî a, t.y., 5/93-94).

Cüneyd-i Bağdadî, eleştiri ve yergi kaşısında, sükûnetini neden koruyamadığını sorar, Muhâsibî, “Sinirine hâkim olmak zor, istediği gibi davranmak kolaydır.” der. Cüneyd, öfkeyi bastırmanın zor, onu açığa vurmanın kolay oluşunun nedenini merak eder. “Yumuşak davranmak zillet ile ilişkilendirildiği için.” karşılığını

alır. Bu kez öfke kontrolünün nasıl mümkün olacağını sorar. “Kişinin kendine ve duygularına hâkim olması ile” bunun gerçekleşeceğini söyler. O halde kendine ve duygularına nasıl hâkim olacağını anlatmasını ister. Muhâsibî, zarâfet ve onurun hilm ile davranmakta, hakirlik ve horluğun başına buyruk davranmakta olduğunu düşünmesi gerektiğini söyler. Cüneyd bunu kabul etmekte zorlandığını, içine atıp sabrettiği zaman kendisine eziyet edene karşı aciziyet ve zilletle boyun eğmiş olduğu fikrinin kendisini taciz ettiğini söyler. Buna mukabil, kötü davranmanın nefsinden kaynaklandığı, yumuşak başlılığı terk etmenin aleyhine olduğu ve ahirette sevaba konu olacak davranışı düşünmediği cevabını alır. Muhâsibî, akıllı kişinin nefsinin isteklerine uymasının doğru olmadığını, bir söz sebebiyle sınırlanmak, yüzünü ekşitmek ve sükûnetini kaybetmenin akıllıca olmadığını, kötü sözün söyleyene zarardan başka bir etkisinin olmadığını, sahibine ahirette sıkıntı yaşatacağını ilave eder (İsfahânî a, t.y., 5/96-97).

İhlâsa nasıl erişileceği hakkındaki soru Muhâsibî tarafından üç noktaya dikkat çekilerek cevaplandırılmıştır. Buna göre ilki kişinin diğer varlıkları doğru yere konumlandırması ile gerçekleşmektedir. Allah’tan başka fâil yoktur. İnsanlardan ne korkmak ne de bir fayda ummak gerekir. Fayda ve zarar mercii sadece Allah’tır. O izin vermedikçe insanın kendisine ve başkasına yararı ve zararı söz konusu olamaz. Dünyevî ve uhrevî menfaati insanlardan kesin olarak ayıran bu yaklaşım, kişiyi riyadan koruyan en güçlü düşüncedir. İkinci husus, riyanın Allah’tan uzaklaştırıcı niteliğini fark etmektir. Riya ile geçici bir fayda temin edilse bile Allah’ın öfkesini celbettiği için bu gerçek bir fayda olarak nitelenemez. Kişi bunu idrak ederse işlerine riyaı karıştırmaz. Üçüncü nokta ahirette en küçük bir hayra muhtaç olacağını düşünerek az da olsa riyasız ameller yapmayı gaye edinmektir (İsfahânî a, t.y., 5/98-99).

Allah’ın, kuluna olan sevgisinin alameti hakkındaki soruya üç noktaya işaret ederek cevap verir. İlk olarak, böyle bir kulun bütün işlerini Allah yönlendirir. Bu sebeple kişinin işleri engellerle akâmete uğramaksızın yolunda seyrederek. İkinci olarak bu kişilerin ahlakında müsâmaha bâriz olarak öne çıkmıştır. Son olarak, içlerinde kendilerini itaate yönlendiren, isyandan alıkoyan güçlü bir duygu vardır. Bu sebeple Allah’ın emir ve yasaklarına itirazsız bir itaat gösterirler (İsfahânî a, t.y., 5/99).

“Eğer inanyorsanız, Allah’a güvenin.” (el-Mâide 5/23). “Eğer siz Allah’a hakkı ile tevekkül ederseniz kuşlar gibi rızıklandırılırsınız. Onlar aç gider, tok dönerler.” Yukarıdaki ayet ile hadiste anlatılan tevekkülün nasıl yapılacağı, insanların buna nasıl muvaffak olacakları sorusunu tevekkül-iman ilişkisi ile açıklar. İnsanların tevekküllerinin, imanlarının gücü nispetinde olduğunu söyler. Bunun üzerine iman

gücü ifadesini açıklaması istenir. O da “Vaat edileni tasdik etmek ve vaatte bulunana güvenmek.” olarak izah eder. “İman edenlerin tamamında tevekkül mevcut olduğu hâlde bazısı diğerlerine neden üstün kılınmıştır?” sorusuna karşılık olarak bu konunun, kalbin endişeden uzak oluşu, nefsin tamahkârlıktan ve uzun emellere esir olmaktan kurtuluşu ile ilgili olduğunu söyler. Tevekkülün esas sorulduğunda, bu konuda farklı düşüncelerin mevcudiyetine atıfta bulunduktan sonra tevekkülün, kişinin başkalarından hiçbir şey beklemeksizin sadece Allah’a güven duyması, rızık endişesi taşımaması, yeterli miktarla yetinmesi, Allah’a itaat etmesi ve ona sığınması, kalbinin istekleri ile Allah’ın rızasının uyum içinde olması ifadelerini kullanır. “Tevekkül edeni güçlü kılan şey nedir?” sorusuna üç madde ile karşılık verir: Allah hakkında hüsünzan sahibi olmak, Allah’ı herhangi bir hususta itham etmemek ve Allah’ın takdirine rıza göstermek. Bu noktaya nasıl varılacağına ilişkin soruya: “Tam ve berrak bir iman sahibi olarak, zira iman kemale erdiğinde ona tevekkül denir.” demiştir. “Ve kim Allah’a güvenirse, ozaman O, ona yeter.” (et-Talâk 65/3) âyeti sorulduğunda, “Allah benim sebebidir.” der, “Allah’a tevekkül etmek bana her konuda kâfidir.” manasına geldiğini anlatır. Tevekküle hâlel getirecek şeyler sorulduğunda, dünyaya ilişkin hırs, bağlılık ve meşguliyetlerin gerçek anlamda imanın huzurunu tatmaya engel teşkil ettiğini ifade eder (İsfahânî a, t.y., 5/103-105).

Kendisine Allah ile ünsiyet etmenin alameti sorulduğunda, cevaben insanlardan uzaklaşmayı zikretmiştir. Uzletin alâmeti sorulunca, halvet mahallerine gitmekten, yalnızlıktaki zikirden tat almaktan ve kalbin, zikre ünsiyet ettikçe uzletin ıssızlığına alışmasından söz etmiştir (İsfahânî a, t.y., 5/107).

***Tabakâtu's-sûfiyye ve Sıfatu's-safve*'de Hâris el-Muhâsibî**

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *Sıfatu's-safve*'de Muhâsibî'yi dar sayılabilecek bir kapsamda ele almıştır (İbnü'l-Cevzî, 1985, 2/367-369). Yezid b. Hârûn'dan (v. 206/821) hadis rivayet ettiğine ilişkin kayda yer vermiş. Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk'tan (v. 298/910) Muhâsibî'nin üç nitelik başka üç nitelikle birlikte bulunduğu çok değerli, tek başlarına bulduklarında ise yok hükmünde olduklarını konu edinen bir sözünü zikretmiş, Cüneyd-i Bağdadî'den nakille Muhâsibî'nin yalnızlık ve ünsiyete bakış açısını anlatan bir menkıbe ile babasının akîdesini benimsemediği için şiddetli fakirliğe rağmen onun malından faydalanmayı reddettiğini anlatan vak'ayı iktibas etmiş. Muhâsibî'nin vefat tarihini anarak, bahsi tamamlamıştır. *Sıfatu's-safve*'deki bilgilerin tamamı *Hilye*'de mevcuttur. İbnü'l-

Cevzî, herhangi bir ilavede bulunmamış, Ebû Nuaym'ın Muhâsibî anlatımını ihtisâren tekrarlamıştır.

Tasavvuf tarihinde önemli yere sahip olan bir ismin biyografisini dört madde ile sınırlı tutmak, müellifin selefi-kelâmî bakış açısıyla ilişkili olmalıdır (Yavuz ve Avcı, 1999). Tasavvuf, sûfi, zühd, zâhid, murâkabe, rızâ makamı, uzlet, muhâsebe, muhabbetullah kavramlarına ilişkin açıklamalarına yer vermemiş; eserlerinden söz etmemiştir. Kuşkusuz, bu sınırlı bilgiler ile Muhâsibî'yi kuşatmak söz konusu olamaz. Kitaplarına ve tasavvufî görüşlerine yer verilmemesi hem eserin niteliğini düşürmüştü hem de İslâm ilim tarihi için önemli şahsiyetlerden birisinin eksik tanınması riskini doğurmuştur. *Hilye* muhtasarı olarak niteleyebileceğimiz, İbnü'l-Cevzî'nin *Sıfatu's-safve* tasnifi için şu belirlemeyi yapabiliriz. Ebû Nuaym ile İbnü'l-Cevzî arasında bir buçuk asırdan fazla zaman bulunmasına rağmen, *Sıfatu's-safve*, *Hilye*'nin bulunduğu seviyenin üzerine çıkmak şöyle dursun hacmi ve görece iddia taşımayan ismi göz önünde bulundurulduğunda *Hilye* ile eşdeğerde dahi olmadığını söylemek gerekir. *Hilye*, müteâkip yüzyılda ihtisar edilmek suretiyle erken dönem sûfi biyografi yazıcılığı içindeki otoritesini tahkim ederek, muahhar sûfi tabakât literatürüne doğrudan, tasavvuf literatürüne dolaylı olarak katkı sunmaya devam etmiştir.

Ebû Abdîrahmân es-Sülemî (v. 412/1021), *Tabakâtu's-sûfiyye*'de Muhâsibî'ye ayırdığı kısımda (Sülemî, 1986, 56-60). müellifin adını, nisbesini ve künyesini andıktan sonra zâhir, muamele ve işâret ilimlerinde sûfiyenin önde gelenlerinden olduğunu kaydeder. Meşhur olmuş kitapları olduğundan bahseder ve *er-Riâye li-hukûkillah* tasnifini zikreder. Muhâsibî'yi, pek çok Bağdatlının ustası olarak niteler, Basra'da doğduğunu ve 243 senesinde Bağdat'ta vefât ettiğini söyler (Sülemî, 1986, 86). Biyografik bilgilerden sonra Muhâsibî'nin rivayet ettiği şu hadisi senediyle nakleder: “Mizanda güzel ahlaktan daha ağır gelecek bir şey yoktur.”

Sülemî, bilgileri iki kaynağa dayandırmıştır: Cüneyd-i Bağdadî ve Ebû Osmân el-Beledî. Cüneyt'ten iki, Ebû Osmân'dan yirmi bir nakil yapmıştır. Ebû Osmân'dan yapılan altı rivayet dışındaki bütün bilgiler *Hilye*'de de mevcuttur. Bu durum, *Hilyetü'l-evliyâ* müellifinin, *Tabakâtu's-sûfiyye*'den büyük ölçüde etkilendiğinin delili olarak gösterilmişse de (Uludağ, 2010). kanaatimizce yalnızca bu karîneye dayanarak, çağdaş iki müellifin arasında güçlü bir etki olduğu varsayımı ikna edici görünmemektedir. Müelliflerin, tasniflerini ortak kaynaklar kullanarak yazmış olmaları ihtimal dâhilindedir.

Sülemî, beşli bir tasnifle tasavvuf erbabının hâl tercemelerini inceledikten sonra kadın sûfilere başlı başına bir bölüm ayırmıştır. Eser, *Hilye* ile mukâyese

edildiğinde gerek sahabeden başlatılan kapsamlı tasnifi gerek ayrıntıları sebebi ile *Hilye*, belirgin olarak öne çıkmaktadır. Sülemî, ilgi odağını sûfiyye ile sınırlamış, sahabe dönemindeki öncülerini tespit etmeyi gerekli görmemiştir. Tasavvuf ilminde temâyüz eden şahsiyetlerin derlenmesi, bu ilmin diğer İslâmî ilim geleneklerinden ayrılarak bağımsızlaşmasına şüphesiz ki katkı sağlamıştır. *Hilye*'nin, tasavvuf ilmini usul ve fîrûuyla ihâta etmeyi olanaklı kılan ve tasavvuf ilminin diğer İslâmî ilimlerle ortak kaynaklardan beslendiğini gösteren kapsamlı tasnifi, onu benzer metinlerden ayıran en önemli nitelik olarak gösterilebilir.

Sonuç

Muhâsibî biyografisi üzerinden yaptığımız değerlendirme neticesinde, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*'sının kendisinden önce ve sonra yazılan sûfi tabakât türü eserler ile bir devamlılık ilişkisi içinde olduğunu söyleyebiliriz. Yedi yüzü aşkın ricâl ile erken dönemde yapılmış en hacimli sûfiyye tabakâtı olan *Hilye*'nin, kendisiyle aynı asırda yazılan Sülemî'nin *Tabakâtu's-sûfiyye*'sinin kaynaklarından önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) *Sıfatü's-safve*'sinin bir *Hilye* muhtasarı olduğu düşünüldüğünde iki eser arasındaki irtibatın etkinin ötesine geçtiği aşikardır. Ne var ki Sülemî ve Ebû Nuaym'ın naklettiği bilgiler, İbnü'l-Cevzî'nin süzgecinden geçtiğinde karakteristiğini kaybederek yüzeyselleşmiştir.

Karşılaştırmalı olarak incelediğimiz üç metin içinde öne çıkan eserin *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* olduğunu görüyoruz. Kendisi ile aynı dönemde ve daha sonra yazılan iki önemli esere kıyasla daha kuşatıcı bir içerik ile temâyüz etmiştir. Söz konusu olan yalnızca daha fazla malzeme ve malûmât kabîlinden daha fazla bilgi değildir. Mesele esâsen tasavvuf ilmine yönelen dikkatli bir bakışı içermektedir. Kitabın hacmi, tertîbi ve ismi bir projenin bileşenleri olarak ayrı ayrı değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Eserin adında geçen evliyâ ve asfiyâ kelimelerinin sûfi sözcüğünden daha geniş bir içeriğe delâlet ettiği açıktır. Müellif sûfiyyeyi, Kur'an'da vârid olan, dolayısıyla bir meşrûiyet sorunu bulunmayan velî kelimesi ile anmıştır. Sûfiler hakkında geniş izahlara yer vermek suretiyle sûfiler ve tasavvuf düşüncesi hakkında doğru kanaâtlere yerleşmesine imkân tanımıştır. Kitabın tertibi de bu cümleden olmak üzere sahabe tabakasından başlatılmıştır. Tasavvufun diğer dinî ilimler gibi menşeyini sahabe neslinden alıyor olması, meşrûiyet tartışmalarına katkı sunmuştur. Bu yönü ile *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* sadece sûfi biyografi yazıcılığı açısından değil, tasavvuf literatürü için de oldukça önemli bir tasniftir.

Kaynakça

Attâr, Feriduddîn, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.

Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976.

Aykut, Said, Güneç, Enver, Atak, v. dğr. *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, İstanbul 1996.

Durmuş, İsmail, "Tabakât", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 288-290.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak, *Hilyetü'l-evliyâ ve behcetü'l-asfiyâ*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 794; 795; 796; 797.

_____, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ts.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbu'l-Ayn*, Thk. Mehdî el-Mahzûnî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî, Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut ts.

el-Muhâsibî, Hâris, *el-Akl ve fehmü'l kur'an Akıl ve Kur'an'ın Anlaşılması*, çev. Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *el-Kasdu ve'r-rucu'u İlallah Allah'ı Arayış*, çev. Osman Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İstanbul 2001.

_____, *er-Riâye Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Mehmet Coşkun, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2011.

_____, *Ahlakımız Risâletü'l-müstersîdîn*, çev. Hüseyin Nohut, Nebevî Hayat Yayınları, İstanbul 2014.

Erginli, Zafer, "Muhâsibî", *DİA*, İstanbul 2020, XXXI, 13-16.

es-Sülemî, Ebû Abdîrrahmân, *Tabakâtu's-süfyye*, thk. Nüreddîn Şireybe, Dârü'l-Kitâbü'n-Nefis, Halep 1986.

Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mir'ab, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

Hamîdullah, Muhammed, *Aziz Kur'an: Çeviri ve Açıklama*, çev. Abdülazîz Hatip ve Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, Dârü'l-Mârifet, Beyrut 1985.

Kandemir, M. Yaşar, "Heysemî", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 292-293.

Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

Keskin, Yusuf Ziya, *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hayatı Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2003.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Mahmud, Abdulhalim, *al-Mohasibi un Mystique Religieux et Moraliste*, Paris 1940.

Öngören, Reşat, "Tabakât", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 295-296.

Schoonover, Kermit, "Muhâsibi ve er-Riâye Adlı Eseri", çev. Ali Bolat, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt V., sy 12, Ankara 2008, s. 293-301.

Smith, Margaret, *An early mystic of Baghdad*, Sheldon Press, Londra 1935.

Tobay, Ahmet, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hayatı ve Eserleri, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11-12, İstanbul 1997, s. 81-95.

Türer, Osman, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *DİA*, İstanbul 1988-2013, X, 201-204.

Uludağ, Süleyman "İşaret", *DİA*, İstanbul 1988-2013, XXIII, 423.

_____, *Tasavvuffun Dili*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.

_____, "Sülûk", *DİA*, İstanbul 1988-2013, XXXVIII, 127-128.

Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, İstanbul 1988-2013, XX, 545.

Yıldız, Hüseyin, Yıldız, Hasan, Yıldız, Zekeriya, *Allah Dostlarının Dünyası Hilyetü'l-evliyâ*, Ocak Yayınları, İstanbul 2015.